

De renaissance van het ontwerp

Acquisitieplan Collectie NAI 1978-1994

1978 Delirious New York

1994 Afschaffen volkshuisvestingssubsidies, begin uitvoering VINEX

NAi afdeling Collectie

Jean-Paul Baeten

2007

Inhoudsopgave

Introductie. Marktwerking	p. 3
Een nieuwe generatie	p. 3
Delft: onderwijzersmodernisme	p. 4
Eindhovense School	p. 5
Compacte stad en stedelijke vernieuwing	p. 6
Landschapsstad	p. 7
Culturele infrastructuur	p. 8
Vierde Nota, Tweede Moderniteit	p. 9
Superdutch	p. 10
Conclusie	p. 11
Consequenties voor acquisitie	p. 12
Belangrijkste literatuur	p. 14

Introductie: Marktwerking

Aan het begin van de jaren tachtig zorgde een opkomende economische crisis ook voor ingrijpende veranderingen in het sociaal-maatschappelijke klimaat. Het emancipatoire welzijnsdenken dat aan de basis had gelegen van het stadsvernieuwingsbeleid maakte noodgedwongen plaats voor een nieuw realisme. Het in 1982 aangetreden kabinet Lubbers bepleitte een no-nonsense aanpak, gebaseerd op deregulering, privatisering en verregaande bezuinigingen in de collectieve sector. De emancipatie van de burger werd voltooid geacht en dus werd het tijd de aanbod-gerichte aanpak voor een vraag- (lees markt-) gerichte aanpak te verruilen.

Dit had vanzelfsprekend ingrijpende gevolgen voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. De overheid begon zich steeds verder terug te trekken uit volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. Het centralistische en dirigistische planningsapparaat maakte plaats voor steeds meer marktwerking. Net zoals voor 1940 moest de overheid bij de uitvoering van plannen samen gaan werken met particulieren, lees vooral projectontwikkelaars. Resultaat was schaalverkleining waarbij structuurplanning week voor projectplanning; het alomvattende plan loste op in reeksen van projecten. Deze versplintering weerspiegelde het verdwenen geloof in de maakbaarheid van de samenleving maar onderstreepte tegelijk het meer concrete, actiegerichte karakter van de ruimtelijke ordening. Daarbij werd vorm steeds belangrijker.

Planvorming werd niet langer via onderzoek toegesneden op reële behoeften, maar moest potenties openen voor economische groei, voor het aantrekken van bedrijven en investeringen. De gesubsidieerde sociale woningbouw, belangrijkste instrument van een centralistische planningspolitiek, werd geleidelijk afgebouwd. Het parlementair onderzoek naar de bouwfraude in 1988 versnelde deze ontwikkeling. Woningbouwverenigingen werden gestimuleerd meer marktconform te werken en begonnen zich als ontwikkelaars te gedragen. De aandacht verschoof naar koopwoningen. Ook hier voldeden de oude van bovenaf opgelegde formules niet langer: de woonconsument eiste variatie en keuzevrijheid.

De omslag werd het duidelijkst in het beleid van de Nederlandse steden. Al sinds de Verstedelijkingsnota van 1976 richtte het ruimtelijk beleid van de overheid zich op versterking van de positie van de steden. In 1983 werd met de Structuurschets Stedelijke Gebieden de gebundelde deconcentratie vervangen door het concept van de compacte stad. Belangrijke drijfveer was naast beperking van het autoverkeer en het openhouden van de groene ruimtes de wens om de economische slagkracht van de bestaande steden te vergroten.

In de loop van de jaren tachtig kwamen overal grote stedelijke herstructureringsprojecten op gang. Was de stadsvernieuwing in de jaren zeventig vooral een sociaal-maatschappelijke operatie, nu stonden in de “stedelijke vernieuwing” beeldvorming en citymarketing centraal. Steden prezen zichzelf aan als aantrekkelijke vestigingsplaats voor potentiële investeerders. Verwaarloosde stadsdelen werden middels een pakkend architectonisch beeld omgetoverd in aantrekkelijke grootstedelijke locaties, die de allure van de stad als woon- en cultuurcentrum en economisch brandpunt moesten versterken.

Een nieuwe generatie

Aan het einde van de jaren zeventig begonnen in de architectenwereld de eerste protesten tegen wat al snel de “Nieuwe Truttigheid” werd gedoopt. Het Forum-ideaal van een nieuwe gedachte was in de stadsvernieuwingspraktijk van de jaren zeventig verworden tot een vormloze inspraakarchitectuur, waarop de architectonische discipline elke greep was kwijtgeraakt. Architectuur was letterlijk “opbouwwerk” geworden, onderdeel van het sociaaldemocratische streven naar gelijke kansen voor iedereen.

In 1978 publiceerde Rem Koolhaas “Delirious New York”. Tegenover het Nederlandse kleinschalige harmoniemodel van het “bouwen voor de buurt” hield Koolhaas een pleidooi voor de congestie en de programmatische instabiliteit van de moderne metropool als inspiratiebron voor een nieuwe architectuur en stedenbouw. Na Van Eyck werd Rem Koolhaas de nieuwe goeroe voor de jongste architectengeneratie, van wie er veel hun carrière bij zijn Office for Metropolitan Architecture begonnen. Hij bracht internationale allure in het voorheen nogal gesloten Nederlandse architectuurklimaat en verlegde de aandacht van stadsvernieuwing en groeikernen naar de uitdagende complexiteit van de moderne metropool. In de jaren tachtig maakte hij met OMA de sprong naar de bouwpraktijk met spraakmakende ontwerpen als het Nederlands Danstheater (Den Haag 1980-1987) en het Amsterdamse IJ-Plein (1980-1982), een provocerende collage van modernistische

verkavelingsprincipes. Met montage- en collagetechnieken zocht hij binnen de modernistische traditie naar een nieuwe programmatische complexiteit.

In 1979 wijdde Plan een themanummer aan "Neo-Rationalisme". Belangrijk was het pleidooi van Carel Weeber, docent in Delft, voor formele objectiviteit in de stedenbouw. Het Forum-streven naar "een dorp als een stad" had volgens hem het onderscheid tussen architectuur en stedenbouw vertroebeld. De opvatting dat architectuur sociale problemen zou kunnen oplossen vergrootte de verwarring. Resultaat was een vormloze gebouwde omgeving. Weeber bepleitte een terugkeer naar de disciplinaire roots van architectuur en stedenbouw. De beide disciplines moesten duidelijk van elkaar gescheiden worden. De stedenbouw moest gerehabiliteerd worden als de ruimtescheppende discipline bij uitstek. Een streng-formele aanpak, gebaseerd op de aloude hiërarchie van bouwblok-straat-plein, zou opnieuw helderheid kunnen scheppen in het stadsbeeld. In zijn stedenbouwkundig plan voor de Amsterdamse Venserpolder (1982-1986) herintroduceerde hij het klassieke gridschema met boulevards en gesloten bouwblokken.

Koolhaas en Weeber waren de voorbode van een nieuwe generatie architecten, in de jaren zeventig opgeleid in Delft en Eindhoven. Aan de bouwkunde-opleidingen was in de jaren van inspraakarchitectuur hard gestudeerd op de tradities van het vak. De architectuur was hier "ondergronds gegaan", zoals Crimson het later verwoordde. De generatie van 68 geloofde niet in het welzijnsdenken van de Forum-generatie en de erbij behorende simplistische koppeling van vorm en menselijk gedrag. Rationeel onderzoek van de modernistische traditie, gebaseerd op gedegen plananalyse en gedegen theoretisch onderzoek naar de historische en maatschappelijke rol van architectuur zorgden voor het klimaat waarin een nieuwe architectengeneratie kon ontstaan.

Delft: onderwijzersmodernisme

De jaren tachtig brachten een renaissance van het ontwerp. Bevrijd uit het stadsvernieuwingskorset leek de architectonische discipline vastbesloten het in het inspraakdecennium verloren gegane terrein weer op te eisen. De toenemende behoefte aan pakkende beelden in de ontwikkelaarsprojecten zorgde voor extra wind in de zeilen.

Een nieuwe generatie studenten uit Delft en Eindhoven, geboren tussen 1950 en 1960, diende zich aan. Het structuralisme had zijn aantrekkingskracht definitief verloren, al bleven Van Eyck, Hertzberger en een kleine groep volgelingen (Bosch, Lafour, De Ley) door een vrijere interpretatie de traditie levend te houden.

In Delft begon na de revolutie van 1968 een uitgebreide heroriëntatie op de grondbeginselen van architectuur en stedenbouw. In "De Elite" werd felle kritiek geleverd op de vermeende l'art pour l'art houding van Van Eyck, Hertzberger, Hardy en anderen. In plaats van de "sociale demagogie" van Forum en de stadsvernieuwing zocht een nieuwe generatie docenten en studenten naar objectieve ontwerpcriteria door methodische analyse en theoretische en historische verdieping, aanvankelijk vaak vanuit een marxistische overtuiging.

De rationalisten onder aanvoering van Carel Weeber bepleitten een fel realistische ontwerptheorie en -praktijk op basis van gedegen studie van de geschiedenis van architectuur en stedenbouw als discipline. Weeber benaderde de stadsvorm weer als een begrijpbaar en kwantificeerbaar artefact, waaraan ontworpen kon worden.

Belangrijk daarbij waren de stadsmorfologische studies van Rein Geurtsen, die later (van 1984 tot 1990) de invloedrijke leerstoel Urban Design zou bekleden. Geurtsen bepleitte een contextuele benadering, uitgaande van het bestaande stadsweefsel. Dit betekende een radicale breuk met de stadsvernieuwingspraktijk van de jaren zeventig, die niet op een formele maar vooral op een politiek-maatschappelijke grondslag stelde.

Uitgebreid onderzoek naar rationalistische voorvadersen als Oud en Van den Broek en naar het klassieke modernisme werd verricht door Joost Meeuwissen, Henk Engel, Rudy Stroink, Max Risselada en anderen. Invalshoek daarbij waren actuele ontwerpproblemen: door studie van historische typologieën kon de gereedschapskist van de ontwerper vergroot worden. Deze contextuele aanpak zou bij uitstek geschikt blijken voor het regenereren van in onbruik geraakte binnenstedelijke industrie- en havengebieden; een veel voorkomende opgave in de jaren tachtig zoals nog zal blijken. Op stedenbouwkundig gebied zorgde het onderwijs van Pjotr Gonggrijp aan de TH Delft in de jaren zeventig voor een nieuwe impuls. Gonggrijp introduceerde de dimensie van het bestaande landschap in de stedenbouw. Hij liet zich inspireren door Van Eycks fascinatie voor dubbelzinnigheid. Tegenover de tabula rasa van het modernisme stelde hij een gelaagde, contextuele benadering, waarbij de geschiedenis van landschap en gebouwde omgeving met elkaar verweven werden. In dit klimaat ontstond de "landschapsstedenbouw", met als bekendste vertegenwoordigers Dirk Sijmons en Frits

Palmboom (Palmboom en Van den Bout). Frits Palmboom werkte tot 1990 bij de Rotterdamse DS&V en werkte daar aan het uitbreidingsplan Prinsenland (ontwerp 1982-1984), waarin voor het eerst het bestaande (polder)landschap geïntegreerd werd in het stedenbouwkundig plan.

De Delftenaren vormden geen hechte groep; er waren ook duidelijke onderlinge verschillen.

In het voetspoor van Carel Weeber kon een jonge generatie Delftenaren het geleerde direct in de praktijk van de Rotterdamse stads- en stedelijke vernieuwing introduceren. Vertrekpunt was het klassieke modernisme, dat ze in hun studietijd grondig bestudeerd hadden. Ze beperkten zich aanvankelijk tot inventieve typologische variaties op de modernistische canon, maar al snel werd de vormtaal en vooral het materiaalgebruik vrijer en sensueler. Toch bleven ze ver van de vrijheden van het postmodernisme; uitgangspunt van dit "onderwijzersmodernisme" (H. van Dijk, Archis 6 1990, p. 8) bleef een formeel moralisme. Belangrijkste en meest succesvolle vertegenwoordiger van dit neo-modernisme was Mecanoo (opgericht 1984), dat vanaf het begin van de jaren tachtig de Rotterdamse stadsvernieuwing nieuwe architectonische allure gaf en vervolgens een imposant oeuvre van vooral woningbouwprojecten opbouwde.

De Nijl (opgericht 1979), het bureau van Henk Engel, opereerde ook in de Rotterdamse stadsvernieuwing en wist een brug te slaan tussen onderzoek, onderwijs en ontwerppraktijk.

Verwante bureaus waren DKV, Duinker / Van Torre, Van Herk / De Kleyn.

Daarnaast was er ook een meer high-tech gerichte stroming, met Benthem Crouwel en CePeZed als belangrijkste vertegenwoordigers. Koen van Velsen was een eenling, die vanuit het modernistische idioom op zoek ging naar een steeds grotere ruimtelijke en constructieve complexiteit. Prachtige voorbeelden zijn de bibliotheek in Zeewolde (1986) en de Rijksacademie in Amsterdam (1987-1988). Willem Jan Neutelings (Neutelings + Roodbeen) was vooral de ontwerper van het grote gebaar, die complexe programma's terug wist tot brengen tot een aantal eenvoudige hoofdvormen, die vervolgens op een onconventionele manier met elkaar verbonden werden. Op een bijna laconieke manier verbond hij de klassieke typologie van Durand met een bijna stripachtig vormgevoel. Het winnend prijsvraagontwerp voor het Europees Patentbureau in Leidschendam (1989-1990) betekende zijn grote doorbraak.

Eindhovense School

De in 1967 gestarte opleiding in Eindhoven wortelde niet zoals de Delftse in de traditie van het modernisme. Er heerste een open, onconventioneel klimaat, gericht op het opleiden van "breed inzetbare ingenieurs". De eerste hoogleraren Habraken en Quist combineerden ingenieursachtige precisie met een brede culturele visie. Vooral met de aanstelling in 1973 van Geert Bekaert als docent architectuurtheorie en -geschiedenis, in combinatie met de komst van jonge docenten als Gerard van Zeyl en Hans Tupker, kreeg het ontwerponderwijs een sterkere culturele dimensie met veel aandacht voor theorie en geschiedenis. Lezingen van vele buitenlandse grootheden als De Carlo, Jencks, Boffill en de Kriers gaven de opleiding een internationale allure.

Een belangrijke inspiratiebron was overigens het pionierswerk van architectuurhistoricus Ed Taverne aan de Rijksuniversiteit Groningen, die geschiedenis en ontwerp probeerde samen te brengen.

Tegenover het instrumentele en ontwerpgerichte Delftse onderzoek stelde hij een bredere aanpak, waarbij theorie en geschiedenis een reflectief kader vormden om inzicht te krijgen in de posities van de deelnemers aan het ontwerp- en bouwproces. Taverne introduceerde aan het eind van de jaren zeventig een hele generatie van Italiaanse en Franse ontwerpers en theoretici in Nederland, die een veel bredere en meer integrale benadering van het stadsontwerp voorstonden: van Aldo Rossi en Giorgio Grassi tot Bruno Fortier en Bernard Huet.

De eerste generatie Eindhovense afstudeerders onderscheidde zich, bij alle verscheidenheid, door een zekere "verheven opvatting" over architectuur zozeer van de meer pragmatische Nederlandse architectuurpraktijk dat er al snel sprake was van een "Eindhovense School", die in 1988 met een gelijknamige tentoonstelling in de Antwerpse galerie DeSingel werd gecanoniseerd.

Voor deze ontwerpers lag de oorsprong van de architectuur niet in de dagelijkse praktijk, maar in een persoonlijke interpretatie van de architectuurtraditie in de breedste zin van het woord. De nadruk op het conceptuele leidde tot het voor Nederland nieuwe verschijnsel van de "papierarchitectuur": het ontwerp als doel op zich, als experiment en verkenning van mogelijkheden. In het internationale postmodernisme was deze ontwikkeling al lang gemeengoed en had zich door de belangstelling van musea en verzamelaars zelfs al een markt ontwikkeld voor architectuurtekeningen en maquettes. In Nederland bewoog eigenlijk alleen Rem Koolhaas zich op dit terrein.

De meest uitgesproken vertegenwoordigers waren Rudy Uytenhaak, Jo Coenen, Sjoerd Soeters, Wiel Arets en Wim van den Bergh.

Soeters toonde nog het meest de invloed van het postmodernisme. Met speelse stijlcitaten uit de Nederlandse maar ook de internationale architectuurtraditie zocht hij naar een meer contextuele vormtaal, die een frisse, nieuwe interpretatie gaf aan de traditie van de Nederlandse stad. Coenens benadering was veel serieuzer. Zijn benadering was in essentie klassiek. Hij zocht naar een "rustige monumentaliteit", die recht deed aan de burgerlijke Nederlandse samenleving. In stedenbouwkundig opzicht ontwikkelde hij zich tot de tegenpool van Koolhaas. Tegenover diens schijnbaar chaotische metropolitane collages plaatste hij de rust van de klassieke stedenbouwkundige typologie, deels aansluitend bij Berlages gesloten stadsbeeld. Arets en Van den Bergh kozen een veel abstractere, meer theoretische benadering die door zijn radicale formele reductie het meest in de buurt kwam van autonome architectuur. Rudy Uytenhaak bewoog zich met zijn aandacht voor woningbouw en de modernistische traditie meer in de Delftse richting maar vermengde dit verrassend met een Gehry-achtig deconstructivisme. De meest vrije van allemaal was John Körmeling, die zich met zijn vaak humoristische en zeer beeldende commentaar op de Nederlandse ruimte bewoog op de scheidslijn van architectuur en beeldende kunst.

Compacte stad en stedelijke vernieuwing

De hierboven geschetste "renaissance van het ontwerp" viel samen met een toenemende behoefte van steden om zich door spectaculaire facelifts te profileren als aantrekkelijke vestigingscentra. Doel van de "stedelijke vernieuwing" was het vergroten van de economische slagkracht van de steden in een nieuwe geglobaliseerde netwerkeconomie.

Deze stedelijke vernieuwing kan het best begrepen worden als een uitbreiding van de ambities van de stadsvernieuwing. Met de stadsvernieuwing werd de aandacht weer gericht op de tot dan verwaarloosde stadscentra, met een sterke nadruk op de woonfunctie in de vorm van sociale woningbouw. Deze traditionele stadsvernieuwing bereikte een hoogtepunt in 1984, toen in Amsterdam 10.000 woningen in de sociale sector werden opgeleverd, maar nam daarna met het geleidelijk terugschroeven van de volkshuisvestingsubsidies steeds verder in betekenis af.

De stedelijke vernieuwing verbreedde het perspectief. De ingrepen werden grootschaliger en richtten zich vaak op "stedelijke leegtes", oude bedrijfslocaties in en rond het centrum. Tegelijk was er niet langer sprake van een integraal stadsontwerp, gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen. De nieuwe aanpak was flexibel en projectmatig, op basis van "PPS", public-private partnerships, een nieuwe financieringsconstructie waarbij overheid, beleggers en ontwikkelaars samenwerkten.

Doel was de binnensteden nieuwe economische draagkracht te geven. Daarvoor onderscheidde Adri Duivesteijn in 1990 [zie: K. Bosma (red.), Verleidelijk stadsbeeld].

verschillende strategieën:

- expansie en grotere toegankelijkheid (IJ-as en -oever Amsterdam)
- economische concentratie en versterking van de culturele infrastructuur (kantoren, stadhuis -bibliotheek Bezuidenhout Den Haag)
- markering van stedelijke identiteit en inplanten van een economische structuur (Weena, Kop van Zuid, Vierhavengebied Rotterdam)
- kernverruiming en heroriëntatie (binnenstadsplannen Eindhoven en Sphinx-terrein Maastricht)

Vrijwel altijd werd wonen gecombineerd met culturele voorzieningen en nieuwe economische functies als science- en businessparks en teleports (het Sphinx-terrein was in dit opzicht een uitzondering).

Een opvallende architectuur – vaak ook met buitenlandse sterarchitecten - ondersteunde de nieuwe citymarketing.

Op het niveau van het stadsontwerp onderscheidde Harm Tilman in 1990 [zie: K. Bosma (red.), Verleidelijk stadsbeeld] verschillende benaderingen:

- het ontwerp als city-marketing (Amersfoort)
- het ontwerp als script in een theateraal spektakel (Groningen)
- het ontwerp als morfologisch instrument, gericht op continuïteit van de stadsvorm (Maastricht, Rotterdam Vierhavengebied)

Hij constateerde bovendien een toenemende aandacht voor het beeld; voor een architectonische stedenbouw waarin niet de openbare ruimte maar het gebouw centraal staat. Belangrijkste vertegenwoordiger van deze opvatting was volgens hem Coenen met zijn Maastrichtse Sphinx-Ceramiqueplan.

De stedelijke openbare ruimte kreeg wel hernieuwde aandacht, maar dan vooral het representatieve aspect ervan als onderdeel van het “verleidelijk stadsbeeld”. Het (her)inrichten van pleinen, straten en parken, vaak naar buitenlands voorbeeld (Barcelona, Parijs) werd in de jaren tachtig een rage.

Rotterdam nam het voortouw in deze hele ontwikkeling. In 1982 organiseerde de Rotterdamse Kunststichting, met Carel Weeber als belangrijke drijvende kracht, de eerste architectuurmanifestatie Architecture International Rotterdam, kortweg AIR, met als thema de Kop van Zuid. Een aantal toonaangevende buitenlandse architecten, waaronder Aldo Rossi en Oswald Ungers, werd gevraagd om inspirerende ontwerpen voor de herinrichting van een oud havengebied. Daarmee werd voor het eerst de schaalessprong van stads- naar stedelijke vernieuwing gemaakt.

De AIR-manifestatie werd een groot succes en vond overal in Nederland navolging. Vele Nederlandse steden lanceerden plannen, scenario's, manifestaties en prijsvragen en steeds vaker werden daarbij buitenlandse architecten uitgenodigd. De internationale invasie verlevendigde het architectuurklimaat en stimuleerde theorievorming en debat in de tot dan nogal besloten Nederlandse architectuurwereld. Belangrijke impulsen gingen ook uit van Den Haag, waar de jonge wethouder Duivesteijn stadsvernieuwing verhieft tot “culturele activiteit”. Hij haalde architecten als Siza, Bofill, Rossi en Richard Meier naar Den Haag.

Een ander spraakmakend voorbeeld was Groningen, waar wethouder Y. Gietema een structuurvisie combineerde met “architectonische beeldproductie”, zoals het plan Verbindingskanaalzone (1987) onder supervisie van sterarchitecten Rem Koolhaas en Josef Kleihues.

Jo Coenens' masterplannen voor het Maastrichtse Ceramique-terrein (1987) en het Amsterdamse KNSM-eiland (1989) waren een pleidooi voor terugkeer naar de principes van de klassieke stedenbouw: monumentale bouwblokken, axiaal geordend langs pleinen en boulevards. Ook hier werden buitenlanders ingeschakeld: in Maastricht Rossi, Grassi, Siza; in Amsterdam Kollhoff en Albert.

Ook in de grote stedelijke uitbreidingswijken uit deze periode werd formele discipline gecombineerd met een sterke gerichtheid op het beeld en op formele en typologische variatie. Vooral vanaf de latere jaren tachtig werd door de steeds verdergaande liberalisering van de woningmarkt typologische diversiteit binnen en buiten de woning een belangrijk thema.

In stedenbouwkundig opzicht was OMA's IJ-plein, een collage van modernistische verkavelingsvormen, richtinggevend. In navolging daarvan vertoonde de Groningse wijk Corpus Den Hoorn (1986-1990) een gerichtheid op de klassieke modernistische traditie. Stedenbouwkundige Roelf Steenhuis en de meewerkende architecten, waaronder Mecanoo, lieten zich inspireren door voorbeelden van Oud, Stam en Taut.

Spraakmakend en toonaangevend was de Amersfoortse uitbreidingswijk Kattenbroek (1982-1990) van stedenbouwkundige Ashok Bhalotra (Kuiper Compagnons), ontwikkeld via publiek-particuliere samenwerking. Een bloemrijke, metaforische beeldtaal werd hier ingezet om een zo afwisselend mogelijk woonmilieu met verschillende sferen en ervaringen te creëren voor verschillende doelgroepen en levensstijlen. Daarbij werd ook ingespeeld op het bestaande landschap, zij het alleen op een metaforische manier.

Almere ontwikkelde zich tot het architectonisch en stedenbouwkundig laboratorium van Nederland.

Vanaf 1982 ontstond hier als gevolg van verschillende manifestaties zoals de BouwRAi een serie experimentele modelwijken, waar de woonconsument zijn voorkeuren kon bepalen (De Fantasie 1982, De Realiteit 1986, Muziekwijk / BouwRAi 1990, Filmwijk 1992).

Hier werd de aanzet gegeven tot de grote typologische variatie die de woningbouw in de latere jaren tachtig ging kenmerken. Nieuwe types als de urban villa (geïntroduceerd door Hein van Meer in zijn woningbouwproject Amsterdam-Noord) en de compacte toren (met vier woningen per etage) werden gecombineerd met bestaande types als de drive-in woning, de patiowoning en de maisonette met vide en insteekverdieping.

Landschapsstad

De emancipatie van de landschapsarchitectuur tot volwaardige stedenbouwkundige discipline, die al in de jaren zeventig begonnen was, zette in de jaren tachtig versterkt door om in de jaren negentig zijn hoogtepunt te bereiken. Uiteindelijk werden steeds meer landschapsarchitecten ingeschakeld bij grootschaliger planningsopgaven. Maar ook bij de vormgeving van stedelijke openbare ruimtes rukten landschapsarchitecten op. Zo waren bureau Bakker en Bleeker, van oorsprong landschapsarchitecten, en landschapsarchitect Alle Hoeser de ontwerpers van het Haagse binnenstadsplan “De kern gezond” (1986).

Drijvende kracht achter deze ontwikkeling was de voortdurende suburbanisatie van het Nederlandse landschap. Ondanks het stedelijke concentratiebeleid dat vanaf het begin van de jaren tachtig werd ingezet bleef deze ontwikkeling doorgaan. De invloed van de overheid op de ruimtelijke ordening werd steeds geringer. Een nieuwe netwerkeconomie met nieuwe communicatiemiddelen en een toenemende mobiliteit liet zich niet dwingen in oude stedelijke patronen. Het eeuwige Nederlandse woonideaal van een rijtjeshuis met tuin won met de liberalisering van de woningmarkt nog aan kracht. De stad in de jaren tachtig werd steeds meer een landschapsstad, waarin het onderscheid tussen stad en land werd vervangen door een extensief netwerk van groen en bebouwing. Regionale planning kreeg een nieuwe actualiteit.

De traditionele stedenbouw en planologie, gebaseerd op lange-termijnplanning en functionele scheiding, bleek steeds minder opgewassen tegen de nieuwe condities. Stedenbouwkundige Frits Palmboom zocht een oplossing in een meer landschappelijke benadering, waarin het bestaande landschap als onderligger diende voor toekomstige ontwikkelingen. Een invloedrijk voorbeeld was zijn eerder genoemde ontwerp voor Rotterdam Prinsenland (1982-1998). Palmboom ontwikkelde hier het concept van het verstedelijkt landschap. De radicale tabula rasa stedenbouw werd opgegeven voor een veel gelaagder concept, waarbij gezocht wordt naar interactie met het bestaande landschap. Prinsenland werd richtinggevend voor veel stedelijke uitbreidingsplannen in de latere jaren tachtig en negentig, die veel meer dan voorheen landschappelijk werden ingebed ("poldercontextualisme"). Juist de landschapsarchitectuur bleek bij uitstek geschikt om onder de nieuwe, sterk veranderende condities vorm te geven aan een nieuw Nederlands cultuurlandschap.

Deze discipline combineerde van oudsher een brede, integrale benadering met een flexibele ontwerpstrategie. Tegenover de abstracte schema's van de stedenbouw zetten de landschapsarchitecten pakkende scenario's en concrete beelden, waarin ecologische, esthetische, recreatieve en economische motieven moeiteloos verbonden werden.

Aanvankelijk hield men zich vooral bezig met landschapsinrichting op kleinere en regionale schaal. Maar door de toenemende verstrooiing van de stad kwam daarbij de stedenbouw al snel in zicht. Bij de planning van Almere en met name van Almere-Buiten (vanaf 1980, RIJP / Alle Hosper, Bureau Bakker en Bleeker / M. van Gessel) werd de relatie landschapsarchitectuur-stedenbouw voor het eerst concreet. Drager van het totale plan was een groenstructuur, die het gebied verdeelde in verschillende, apart te ontwikkelen compartimenten.

Een belangrijk rol bij de emancipatie van het landschap speelde Dirk Sijmons (*1949, TH Delft afgestudeerd 1977), aanvankelijk als planoloog verbonden aan de ministeries van CRM en Landbouw en Visserij en in 1990 oprichter van H+N+S landschapsarchitecten. Sijmons zag al in de jaren tachtig de herinrichting van het Nederlandse cultuurlandschap als de belangrijkste opgave en vormde zichzelf daarom om tot landschapsarchitect.

Sijmons onderscheidde in 1993 [zie G. Smienk (red.), Nederlandse landschapsarchitectuur Tussen traditie en experiment] bij de landschapsplanning drie stromingen:

- het fragmentarische collagelandschap (West 8 en de Tapijtmestropool (1991) van W.J. Neutelings).

Een nieuw realisme dwingt tot opgeven van een samenhangend totaalplan. In plaats daarvan wordt over de bestaande ontwikkelingen een neutraal grid, een tapijt, gelegd, waarbij de verschillende vakken met kleinschalige ingrepen incidenteel programmatisch aangescherpt kunnen worden. Zo ontstaat een landschap als een lappendeken, de "tapijtmestropool".

- contextualisme (C. Steenbergen, W. Reh); vooral gericht op analyse van het bestaande cultuurlandschap. De hieraan ontleende typologieën vormen het uitgangspunt voor geleidelijke verderontwikkeling.

- casco-concept (D. Sijmons / H+N+S); aanknopen bij traditie van grootschalige infrastructuurplanning van de overheid. Onderscheid tussen vaste en tijdelijk-flexibele elementen in het landschap. Alleen grote structuren vastleggen.

In de jaren negentig werd de invloed van de landschapsarchitectuur nog sterker. Bij de in de Vierde Nota ingezette ontwikkeling van een nieuw cultuurlandschap, met als belangrijke drager een nieuwe Ecologische Hoofdstructuur, was de landschappelijke invalshoek onontbeerlijk. Landschapsarchitect Adriaan Geuze's West 8 werd een van de toonaangevende stedenbouwkundige bureaus in Nederland, met een werkterrein dat zich uitstrekte van stadspleinen tot regionale plannen.

Culturele infrastructuur

Met het steeds verder terugtreden van de overheid uit ruimtelijke ordening en volkshuisvesting verdween de vanzelfsprekende consensus over hoe Nederland er uit zou moeten zien. De speurtocht naar de wensen van de woonconsument en het verlangen naar "architectonische kwaliteit" – wat dat

dan ook inhiel – leidde in de latere jaren tachtig tot een grote hoeveelheid architectuurmanifestaties en –festivals, prijsvragen, meervoudig opdrachten, en openbare debatten, waarbij de buitenlandse inbreng ook steeds groter werd.

Een typisch voorbeeld van de consumentgerichte benadering was Almere, waar als gevolg van verschillende manifestaties zoals de BouwRAi een serie experimentele modelwijken werd gebouwd, waar de woonconsument zijn voorkeuren kon bepalen.

Inspirerend was ook de Nederlandse deelname aan grote buitenlandse manifestaties als de eerste Architectuubiënnale in Venetië (1984) en de IBA Berlijn (1987).

NDB, SAM en Stichting Wonen namen het initiatief voor enkele belangrijke tentoonstellingsseries, waaronder de invloedrijke serie over het Nieuwe Bouwen (SAM / NDB, 1982-1983) en de Biënnale Jonge Nederlandse Architecten (SAM / Stichting Wonen, 1983-1989), waar veel jonge talenten hun publieksdebuut maakten.

Ook op het publicatiegebied was er vanaf het begin van de jaren tachtig sprake van een ware renaissance. Een belangrijke rol daarbij speelde de in 1983 opgerichte Rotterdamse uitgeverij 010, opgericht door twee Delftse studenten en opnieuw een voorbeeld van de vruchtbare band van Rotterdam en Delft in deze tijd. De nieuwe uitgeverij specialiseerde zich in architectuur en design. De eerste publicatie, "Architectuur en planning. Nederland 1940-1980" (1983), samengesteld door een groep Delftse onderzoekers en critici onder leiding van S. Umberto Barbieri, reflecteerde de hernieuwde belangstelling voor geschiedenis en theorie in Delft.

Het in 1986 opgerichte tijdschrift Wiederhall zorgde voor een heel nieuw, internationaal en sterk theoretisch georiënteerd geluid.

Door de overheid gesubsidieerde stichtingen probeerden inhoudelijk tegenwicht te bieden aan de risicoloze, marktconforme benadering van de ontwikkelaars. De AIR-manifestaties van de Rotterdamse Kunststichting waren het meest succesvol. Belangrijk was ook de in 1988 opgerichte Werkgroep 5x5, waarin bestuurders, ontwikkelaars, woningbouwverenigingen, architecten en consumenten probeerden criteria te formuleren voor architectonische kwaliteit in de volkshuisvesting. Tegen het einde van de jaren tachtig begon de overheid zich steeds intensiever met deze culturele infrastructuur te bemoeien. In plaats van directe bemoeienis met de inrichting van Nederland werd gekozen voor een politiek van stimuleren en inspireren. Een eerst symptoom was de manifestatie Nederland Nu als Ontwerp in de Beurs. Voor het eerst werd hier geëxperimenteerd met het ontwerpen van verschillende, zeer beeldend en concreet uitgewerkte scenario's voor de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland. Elke levensvisie kreeg een bijpassende ruimtelijke toekomstvisie. Dit beeldende scenario-denken werd typerend voor de Nederlandse stedenbouw en ruimtelijke ordening. De manifestatie, georganiseerd door een speciale stichting, was bedoeld om ideeën te genereren voor de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening, die in 1988 zou verschijnen.

In hetzelfde jaar begon de overheid met een gericht architectuurstimuleringsbeleid, dat zeer succesvol zou blijken en Nederland in de jaren negentig tot het internationale mekka van de moderne architectuur zou maken. Minister Brinkman van WVC kwam met een architectuurnota, waarin de ministeries van WVC, Landbouw en volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zich gezamenlijk committeerden de "culturele dimensie van de architectuur" te bevorderen. Er kwam een Stimuleringsfonds voor Architectuur, dat publicaties, tentoonstellingen en manifestaties subsidieerde en een Fonds voor Bouwkunst en Beeldende Kunsten, dat stipendia en studiereizen voor talentvolle jonge architecten bekostigde. Ook de Rijksgebouwendienst diende een bijdrage te leveren door het inschakelen van jonge en talentvolle ontwerpers voor overheidsarchitectuur. Cruciaal waren ook de oprichting van het NAI in 1988 en van het Berlage Instituut in 1990, Nederlands eerste internationaal georiënteerde post-academische architectuuropleiding.

Vreemd genoeg werd er tegelijkertijd ingrijpend bezuinigd op het academische ontwerponderwijs. In Delft verdween de stedenbouwkundige richting bijna geheel en ook geschiedenis en theorie moesten, net als in Eindhoven, inleveren.

Vierde Nota, Tweede Moderniteit

Rond 1990 Nederland begon Nederland aan wat Bart Lootsma zijn "Tweede Moderniteit" noemde. Met het vallen van de Muur in 1989 brak het internationale vrije-marktdenken pas echt door in Europa. Ontwikkelingen die zich in de jaren tachtig in Nederland al hadden aangekondigd, met name internationalisering, deregulering, een toenemende vrije-marktdenken en individualisering, kwamen nu in een stroomversnelling. Nieuwe media zorgden voor steeds snellere informatieuitwisseling en versnelden de tendens naar een wereldwijde economie. Traditionele grenzen vielen steeds meer weg. Nederland beleefde een economische hausse, het veelgeroemde poldermodel zorgde voor politieke

stabiliteit en alom groeide het besef dat de nieuwe internationale verhoudingen een ruimtelijke reorganisatie van Nederland noodzakelijk maakten.

In 1988 was de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening verschenen. Daarin begon duidelijk te worden dat jaren van deregulering de Nederlandse planningsmachinerie behoorlijk hadden uitgehold. De overheid was niet langer de vanzelfsprekende grote regelaar. Voortdurend werden keuzes overgelaten aan lagere overheden en het bedrijfsleven. Belangrijkste doelstelling was het veiligstellen en versterken van de positie van Nederland als distributieland. Daarnaast moest het leefmilieu verbeterd worden door het openhouden van groene ruimtes. Het verstedelijkingsbeleid werd voortgezet en er werd een aantal stedelijke knooppunten aangewezen. De omslag naar projectplanning werd hier ook zichtbaar. Gezichtsbepalend werd een serie grote ruimtelijke infrastructurele projecten: Schiphol, de Rotterdamse haven, de HSL en de Betuwelijn.

Daarnaast lag er nog een enorme woningbouwopgave: tot 2005 waren er een miljoen nieuwe woningen nodig. In de Vierde Nota Extra (VINEX, 1993) werd bepaald dat nieuwe uitbreidingswijken zo dicht mogelijk bij de bestaande stadskernen moesten worden gebouwd, om zo de verkeersproblematiek te minimaliseren en de stedelijke economie te versterken. De overheid wees een grote serie voorkeurslocaties aan, die door gemeentes en ontwikkelaars samen ontwikkeld moesten worden. Subsidies werden toegewezen naar het aantal gerealiseerde woningen.

Nog een belangrijke ontwikkeling was de vaststelling in 1989 van een Ecologische Hoofdstructuur, die mede door nieuwe natuur en herbebossing samenhang moest brengen in de steeds meer verbrokkelde groene ruimtes. Met het langzaam verdwijnen van de landbouw uit Nederland kwamen grote gebieden vrij, die opnieuw ingericht moesten worden.

Heel Nederland moest feitelijk nieuw ingericht worden, maar het ontbreken van een duidelijke regie deed zich steeds meer voelen. Zo ontstond langs snelwegen een wildgroei van vaak oerlelijke bedrijfsterrinen. En gemeentes verkochten bouwgrond op locaties die eigenlijk groen hadden moeten blijven. Ontwikkelaars speelden een steeds belangrijker rol, ook in de VINEX-operatie, waar ze door voortijdige grondaankopen de eigen onderhandelingspositie versterkten en enorme winsten behaalden.

In 1994 werden de volkshuisvestingssubsidies definitief opgeheven, zodat de woningbouwverenigingen vanaf dat moment feitelijk ontwikkelaars werden. Daarmee gaf de rijksoverheid een laatste belangrijk ruimtelijk sturingsinstrument prijs.

Superdutch

In zijn publicatie "Superdutch" (2000) noemde Bart Lootsma een aantal oorzaken voor het feit dat Nederland zich in de jaren negentig ontwikkelde tot internationaal architectuurmekka. Hij noemt de typisch Nederlandse overlegcultuur, die altijd ruimte laat voor afwijkende standpunten, de toegenomen internationalisering met bijbehorende ideeënuitswisseling, het veelgeroemde Nederlandse architectuurstimuleringsbeleid met zijn uitgekende publiciteitsstrategie, de invloed van het grote voorbeeld Rem Koolhaas, de tegelijk laconiek-humoristische en moralistische Nederlandse ontwerpmentaliteit en het voortdurende ruimtegebrek in het overbevolkte Nederland, dat dwingt tot onconventionele oplossingen.

De belangrijkste factor was misschien wel de dringend gevoelde behoefte Nederland opnieuw in te richten gecombineerd met het wegvallen van de grote Nederlandse planningstraditie.

Het was weer Koolhaas die het sein gaf tot verandering. In 1990 organiseerde Rem Koolhaas bij zijn afscheid als hoogleraar in Delft het symposium "Hoe modern is de Nederlandse architectuur". Daarin kritiseerde hij de Nederlandse architectuur van het voorgaande decennium, inclusief zijn eigen werk. Er was nog veel te veel vastgehouden aan de formules van het klassieke modernisme, zo meende hij. Het modernisme was vervallen tot formalisme, omdat de oorspronkelijke bezieling en het vooruitgangsgeloof al lang waren verdwenen. Het werd volgens hem tijd de traditie van het Nieuwe Bouwen, die de Nederlandse architectuur en stedenbouw al zo lang had beheerst aan de kant te schuiven voor een veel dynamischere en flexibelere benadering.

Generieke stedenbouw en programmatische instabiliteit werden de nieuwe toverwoorden; de nieuwe Aziatische boomtowns werden het inspirerende voorbeeld. We moesten volgens Koolhaas af van het denken in grenzen en categorieën. In een steeds kapitalistischer consumptiemaatschappij verloren traditionele typologieën snel hun betekenis; de totale gebouwde omgeving was voortdurend in beweging. Hij zocht de oplossing in verdichting en programmatische complexiteit door het combineren van allerlei functies en programma's. Koolhaas regisseerde vooral bewegingsstromen.

Cruciaal was het lenig inspelen op voortdurend wisselende omstandigheden in plaats van het werken vanuit vooropgestelde vormformules. Daarvoor was voortdurend ontwerpgericht onderzoek nodig.

Hoewel OMA in de jaren negentig steeds meer kon gaan bouwen bleven onderzoek en experiment belangrijke pijlers. De theoretisch component van dit onderzoek zou later zelfs verzelfstandigd worden in AMO.

De ambitieuze nieuwe agenda die Koolhaas hier formuleerde en met name de laboratoriumfunctie van het architectenbureau inspireerde jonge Nederlandse architecten, die mede dankzij het architectuurstimuleringsbeleid gewend waren aan vrijdenken buiten de alledaagse architectuurpraktijk. Er was een grote behoefte aan ideeën en ontwerpers vulden die lacune, zonder te wachten op de overheid of ontwikkelaars. Hun vaak extreme plannen kregen in de Nederlandse consensuscultuur de functie van discussiestuk en eye-opener.

In de jaren negentig ontstond een tweedeling in de Nederlandse ontwerppraktijk. Enerzijds waren er de meer productiegerichte bureaus, die de lijnen van de jaren tachtig doortrokken en door formele variatie voldeden aan de eisen van een steeds meer door ontwikkelaars beheerste bouwpraktijk. Belangrijkste werkterreinen waren naast de al genoemde stedelijke herstructureringsprojecten, die nu in uitvoering kwamen, de VINEX-woningbouw en de vele nieuwe kantoor- en bedrijfsgebouwen, gevolg van een nieuwe economische hausse. Belangrijke namen, behalve de reeds eerder genoemde: Kees Christiaanse (afkomstig van OMA), Frits van Dongen, Claus en Kaan, Molenaar en Van Winden. Belangrijke thema's waren hier openbare ruimte en veiligheid, duurzaam bouwen, de marktconforme nostalgie van het nieuwe traditionalisme en verdichting.

Anderzijds waren er de "radicale ontwerpbureaus" met een meer conceptuele benadering. Hier werd gezocht naar nieuwe typologieën voor het kunstmatig landschap Nederland. Belangrijke leidraad was het concept van het stedelijk landschap, dat in de jaren tachtig al door Koolhaas en Palmboom werd verkend. Ruimtegebrek, extreme dichtheden en een sterk toenemende mobiliteit leidden tot het wegvallen van een strikt onderscheid tussen stad en land. Willem-Jan Neutelings (ex-OMA) en landschapsarchitect Adriaan Geuze schetsten als eersten het perspectief van Nederland als "tapijtmetropool", een lappendeken van karakteristieke plekken met steeds wisselende bebouwingsintensiteit en ervaringswaarde. Geuze werkte dit concept van een landschappelijke stedenbouw met zijn bureau West 8 in een aantal experimentele projecten verder uit en wist met het ontwerp voor het Rotterdamse

Schouwburgplein (ontwerp 1990) de sprong naar de praktijk te maken. Karakteristiek voor Geuze en andere radicale bureaus is het multidisciplinaire karakter: Geuze combineert moeiteloos landschapsarchitectuur, stedenbouw, omgevingsvormgeving en design.

Ook MVRDV (opgericht 1991 door Winy Maas, Jacob Rijs en Nathalie de Vries; ex-OMA) combineerde architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur bij een aantal experimentele projecten, waarbij dichtheid en mobiliteit centraal stonden.

Ben van Berkel (Van Berkel en Bos, vanaf 1998 UN Studio), net als Koolhaas opgeleid aan de Londense AA, richtte zich vooral op architectuur als omgevingsdesign. Van Berkel was meer vormgericht dan MVRDV en West 8 en zocht vanaf het begin relaties met beeldende kunst. Hij benutte de mogelijkheden van het computergestuurd ontwerpen voor formele verkenningen van een nieuwe "space of flows", waarin architectuur en infrastructuur samenvloeien.

Conclusie

In de periode 1978-1994 beleefde de Nederlandse architectuur de zoveelste radicale omslag. De door de Forumgeneratie geïnspireerde stadsvernieuwingsperiode, waarin de architectuur als "sociaal medicijn" steeds verder ondergesneeuwd raakte, werd radicaal afgebroken in het no nonsense klimaat van de vroeg jaren tachtig. Koolhaas en Weeber al eind jaren zeventig de aanval op de "nieuwe truttigheid" en bepleitten een terugkeer van het ontwerp. Deregulering en een meer marktgerichte benadering zorgden voor een toenemende behoefte aan verleidelijke beelden en variatie en daarmee voor een nieuwe impuls voor de architectonisch discipline. De overheid verruilde directe invloed via de volkshuisvestingsmachinerie voor het stimuleren van architectonisch kwaliteit via een uitgebreide culturele infrastructuur.

De regie over de ruimtelijke inrichting werd prijsgegeven door steeds meer over te laten aan ontwikkelaars. De daaruit resulterende projectgerichte aanpak zorgde voor meer daadkracht maar minder samenhang. Op het lagere schaalniveau van de architectuur en de stedelijke vernieuwing was deze aanpak succesvol.

Toch begon rond 1990 alom kritiek te klinken op de inhoudloosheid van het "onderwijzersmodernisme". De reductie tot een vorm maakte het modernisme onschadelijk, zo meende Koolhaas en met hem veel critici. Het was een pragmatische stijl geworden in plaats van een grootse toekomstvisie. Overheid en architecten lieten het plannen maken over aan ontwikkelaars. Bij

de grote ruimtelijke ingrepen die Nederland klaar moesten maken voor de 21^e eeuw werd een gebrek aan ruimtelijke samenhang pijnlijk voelbaar.

Rem Koolhaas definieerde als antwoord op de veranderende omstandigheden een nieuwe, experimentele en multidisciplinaire architectuurpraktijk, waarin gezocht werd naar een nieuwe samenhang van architectuur, stedenbouw en landschap. Geïnspireerd door zijn voorbeeld en aangemoedigd door een ruimhartig architectuurstimuleringsbeleid begon een conceptuele voorhoede ideeën aan te dragen voor de herinrichting van Nederland. Voorlopig bleven de meeste nog rondzweven in het vacuüm tussen markt en overheid.

Consequenties voor acquisitie

Enkele voor deze periode typische aspecten zullen invloed hebben op het acquisitiebeleid:

1. De toenemende invloed van ontwikkelaars en de bijbehorende projectgerichte stedenbouw
2. De opkomst van een markt voor architectuurtekeningen en –archieven.
3. De toenemende internationalisering, met name de komst van “sterarchitecten” voor spraakmakende projecten.

1. Ontwikkelaars, PPS en projectstedenbouw

De invloed van de individuele architect op het ontwerp- en bouwproces nam in deze periode verder af, zeker bij de grotere bouwopdrachten. Het is een ontwikkeling die al in de wederopbouwperiode inzette. Was toen de bureaucrativering en institutionalisering van de volkshuisvestingsmachinerie een belangrijke oorzaak, in de jaren zeventig begon de projectontwikkelaar te knagen aan de positie van de architect. Bovendien zorgden de toenemende complexiteit van het bouwproces door schaalvergroting en technische ontwikkelingen voor de opkomst van het bouwteam. Daarin was de architect slechts een van de vele specialisten die ontwerp en bouw begeleiden.

Met de toenemende liberalisering in de jaren tachtig verdween de volkshuisvestings-bureaucratie goeddeels. Daarvoor in de plaats kwamen de projectontwikkelaars, die complete gebieden ontwikkelden in samenwerking met de overheid, vaak binnen een zogenaamde PPS (publiek-private samenwerking)-constructie.

De vraag is welke gevolgen dit moet hebben voor onze acquisitiepolitiek. Toen de overheidsinvloed op de woningbouw en ruimtelijke planning nog overheersend was waren de overheidsarchieven een vanzelfsprekende partner voor het NAI bij het documenteren van de Nederlandse gebouwde omgeving. Het was de taak van het NAI de overheidsarchieven te blijven wijzen op hun culturele opdracht en zich niet te beperken tot het puur formeel documenteren van besluitvorming. Dit pleidooi van het NAI is niet ongehoord gebleven: in de afgelopen vijftien jaar zijn met name de gemeente- en provinciale archieven ook particuliere architectenarchieven van lokale en/of regionale betekenis gaan verzamelen. Er is zelfs een

ontwikkeling naar culturele thematisering, zoals bij het recent geopende Erfgoedcentrum Nieuw Land, voorheen provinciaal archief Flevoland.

Met de opkomst van de ontwikkelaars en PPS-constructies is het veel onduidelijkere waar cruciale informatie over de gebouwde omgeving bewaard wordt of zou moeten worden en door wie. In de jaren tachtig werden stedenbouw en ruimtelijke ordening steeds meer projectmatig aangepakt, waarbij voor elke project weer nieuwe allianties werden gesmeed.

Om het hoofd te bieden aan de daaruit resulterende informatieversplintering zijn voor het NAI meerdere strategieën denkbaar:

- a. vasthouden aan het eigen collectieprofiel dus blijvende concentratie op de “culturele dimensie” en het individuele architectenarchief, aangevuld met enige relevante institutionele archieven. Dit alles ondersteund door een cultureel offensief, waarbij gewezen wordt op de noodzaak van het bewaren van ontwikkelaarsarchieven op een daartoe geëigende plek.
- b. naast architectenarchieven ook ontwikkelaarsarchieven acquireren.
- c. projectgericht acquireren vanuit een meer documenterende aanpak, waarbij niet een architect of ontwikkelaar, maar het gebied waarin of het project waaraan ze werken centraal staan.
- d. Een netwerk-benadering, waarbij het NAI een database beheert waarin vastgelegd wordt waar relevante informatie, anders dan die te vinden is in de individuele architectenarchieven, zich bevindt.

Een combinatie van b, c en d zou het meest complete beeld opleveren, maar optie a levert de meest werkbare oplossing, eventueel aangevuld met optie d mits voldoende geld en personeel beschikbaar zijn. Dit heeft het grote voordeel dat niet gebroken hoeft te worden met het bestaande collectieprofiel.

2. Markt voor architectuurtekeningen.

Deze ontwikkeling, begonnen met de opkomst van de postmoderne beeldcultuur in Frankrijk, Italië en de Verenigde Staten aan het eind van de jaren zeventig en gecanoniseerd met de tentoonstelling "Images et Imaginaires d'Architecture" (Centre Pompidou 1984), bereikte met OMA ook Nederland. De spraakmakende aankoop door het NAI van enkele delen van het OMA-archief in het afgelopen decennium kan leiden tot problemen bij het acquireren van archieven uit deze periode, hoezeer de uitzonderingspositie van OMA ook steeds benadrukt is.

Mede door de vooral in de jaren negentig explosief gestegen internationale aandacht voor Nederlandse architectuur worden steeds meer bureaus door buitenlandse instellingen benaderd en wordt er vooral museaal, dus project- en tekeninggericht, aangekocht.

Deze ontwikkeling is niet te stoppen en kan daarom het best gezien worden als een "sign of the times". Het ontbreekt het NAI aan een regulier aankoopbudget om in deze ontwikkeling mee te gaan. Het past bovendien niet in de traditie van de Collectie, die vrijwel uitsluitend uit schenkingen is opgebouwd. Het is overigens wel belangrijk fraai presentatiemateriaal te acquireren. Niet alleen wordt zo de visuele strategie in een beeldcultuur gedocumenteerd, maar het versterkt ook de internationale positie in het bruikleenverkeer van de Collectie.

Aanpak:

- bij archieven van uitzonderlijke culturele waarde (OMA, Van Eyck): subsidiering en sponsoring (bijvoorbeeld Mondriaanstichting).
- in het algemeen het al vroeg opbouwen van contacten met jongere bureaus met het oog op toekomstige acquisitie, bijvoorbeeld via de AM NAI-prijs en via tentoonstellingen.
- extern profileren van de NAI-collectie zodat het als een eer beschouwd wordt erin opgenomen te worden.
- in ICAM-verband afspraken maken over een meldingsplicht en over uitwisseling van digitale reproducties (is deels al gebeurd).

3. Internationalisering

Vooral voor de stedelijke vernieuwingsprojecten werden steeds meer internationale sterren naar Nederland gehaald. Andersom was met name een bureau in OMA al vroeg in het buitenland actief. In de jaren negentig gold dat voor veel meer Nederlandse bureaus.

Aangezien het vaak spraakmakende opdrachten betreft kan overwogen worden het betreffende dossier bij de opdrachtgever (ontwikkelaar en/of gemeente) te verwerven.

Even vaak betreft het overigens ongeïnspireerd routinewerk, dat weinig bijdraagt aan de Nederlandse architectonische cultuur en daarom niet verworven hoeft te worden.

Aangezien de bemoeienis van deze architecten altijd incidenteel was lijkt het verstandig verder vast te houden aan de integriteit van het architectenarchief. Met andere woorden, de meest logische plek, ook met het oog op toekomstig onderzoek, voor de ontwerpdossiers blijft het ontwerpersarchief.

Belangrijkste literatuur

Jaarboeken Nederlandse architectuur, Rotterdam 1987 en later

L'Architecture d'Aujourd'hui. Spécial Hollande, juni 1988

Bekaert, B. et al., *De Eindhovense School*, Amsterdam 1990

Bosma, K. (red.), *Verleidelijk stadsbeeld. Ontwerpen voor stedelijke vernieuwing*, Rotterdam 1990

Buch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990*, Rotterdam 1993

Cammen, H. van der, L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van Grachtengordel tot VINEX-wijk*, S.I. 1993

Colenbrander, B., *Referentie OMA. De sublieme start van een architectengeneratie*, Rotterdam 1995

Crimson, *Re-Urb. Nieuwe plannen voor oude steden*, Rotterdam 1997

Ibelings, H., *Modernisme zonder dogma: een jongere generatie architecten in Nederland*, Rotterdam 1991

Ibelings, H., *Kunstmatig landschap. Hedendaagse architectuur, stedenbouw en landschap in Nederland*, Rotterdam 2000

Lootsma, B., *Superdutch*, Rotterdam 2000

Oosterman, A., *Woningbouw in Nederland. Voorbeeldige architectuur van de jaren negentig*, Rotterdam 1996

Pols, L., B. Strootman, *De landschapsstad. Het landschap als basis voor ruimtelijke kwaliteit in woongebieden*, Bussum 1998

Smienk, G. (red.), *Nederlandse landschapsarchitectuur. Tussen traditie en experiment*, Amsterdam 1993.

Taverne, E., C. Wagenaar, "Tussen elite en massa. 010 en de opkomst van de architectuurindustrie in Nederland" – In: H. Oldewarris, P. de Winter, *20 jaar 010 1983-2003*, Rotterdam 2003, p29-68